

FANATIZMUS
(pszidhoanalitikus megközelítés)*

Haynal André

Albert Einstein Sigmund Freuddal folytatott, a Népszövetség által 1933-ban három nyelven közreadott levelezésének egy helyén Einstein a következő kérdéssel fordul a pszichoanalízis atyjához: „Van-e mód az emberiség megszabadítására a háború fenyegetésétől? [...] „Hogyan lehetséges, hogy ezek a mesterkedések [vagyis az a tény, hogy az iskolák, a sajtó és általában az egyház is egy szűk kisebbség, az uralkodó osztály befolyása alatt állnak] az embereket olyan vad, fékevesztett lelkesedésre tudják hangolni, hogy akár életük feláldozására is hajlandókká válnak.” (Einstein 1932, 199. és 201. old.).

Freud Einsteinnek írott válaszában és más, az 1920-as években közzétett nagy művekben behatóan foglalkozik a civilizáció és a civilizációval kapcsolatos illúzió kérdéseivel. Az ő nyomdokain haladva, a következőkben megkísérlem megvizsgálni kortárs civilizációnk eme súlyos problémáját.

A fanatizmus jelensége mélyrehatóan és alapvetően meghatározta a 20. század történelmét. Az élet sok aspektusát áthatotta, egészen a legtriviálisabb, leghétköznapiabb mozzanatokig, ahogyan tanulmányomban egyekszem ezt részletesen bemutatni.

A fanatizmus ma is él, és a legkülönbélebb formákban – többek között vallásos fundamentalizmusként, nacionalizmusként, sovinizmusként vagy utópista, szektáriánus pszeudo-vallás formáját öltve – időnként fel-fellángol a közéletben. Ha Freud és a pszichoanalízis más úttörői a viktoriánus kor válságát igyekeztek megérteni, a mi nemzedékünkre az a feladat hárul,

* A budapesti Osztrák Kulturális Fórum „Felrázni álmából a világot” címmel, Freud születésének 100. évfordulója alkalmából, a Magyar Tudományos Akadémián 2006. június 23-án tartott előadás szerkesztett változata.

hogy a saját korunk civilizációjának problémáival és meghasonlottságával nézzünk szembe.

Szomorú, de vitathatatlan tény, hogy a 20. század egészét végigkísérték a fanatikus megnyilvánulások. Arthur Koestler (1978) találó megfigyelése, hogy „míg a mi századunk a hitlerizmus, a sztálinizmus és a maoizmus százada volt, addig az időszámításunk előtti hatodik század a taoizmust, a konfucianizmust és a buddhizmust adta az emberiségnek”. Haldane (1932) szerint a fanatizmus a mi kultúránkban először valamikor az i.e. 3000 és 1400 között jelent meg. Az ún. profetikusság vallások (a zsidóság, a kereszténység és az iszlám) az egyetlen és kizárólagos igazság letéteményeseiként léptek fel, és vélhetően ez volt az a körülmény, amely a fanatizmus megjelenését elősegítette. Ezzel szemben a hinduizmus és a buddhizmus az emberi létezés alapvető kérdéseivel kapcsolatban sokkal kevésbé dogmatikus, és jóval több teret ad az eldönthetlenségeknek.

Először is, meg vagyok győződve róla, hogy a fanatizmus jelenségének pszichológiai magyarázata csak akkor lehet kielégítő, ha sikerül a jelenséget több tényező kölcsönhatásaként, több körülmény összjátékaként értelmezni. Továbbá, úgy gondolom, hogy Freudnak és a pszichoanalízisnek lényeges mondanivalója van a fanatizmus problémájával kapcsolatban.

A fanatizmus fogalmát nem lehet meghatározni a felvilágosodás fogalmának tisztázása nélkül. Kant híres meghatározása szerint:

„A felvilágosodás az ember kilábalása maga okozta kiskorúságából. Kiskorúság az arra való képtelenség, hogy valaki mások vezetése nélkül gondolkodjék. Magunk okozta ez a kiskorúság, ha oka nem értelmünk fogyatékságában, hanem az abbeli elhatározás és bátorság hiányában van, hogy mások vezetése nélkül éljünk vele.” (Kant 1974, 80. old.).

A felvilágosodás eszméje azt írja tehát elő számunkra, hogy cselekedeteinket kizárólag ésszerű megfontolásokra, a reflexió és a racionális gondolkodás semmiféle külső tekintélyt figyelembe nem vevő, világi szempontjaira alapozzuk; magatartásunkat a tényeknek és az objektív helyzet elemzésének kell motiválnia, a kölcsönös tisztelet és tolerancia elvének jegyében. Igyekeznünk kell megegyezni egymással azokat a szabályokat illetően, amelyeket a nézetkülönbségek tisztázására szolgáló viták során mindenki érvényesnek fogad el. Végül a racionalitás egyetemességének nevében a kompromisszum, a mindenki számára kívánatos megoldás lehetőségét kell keresnünk.

Ne feledjük, hogy a „fanatizmus” kifejezés a latin *fanum*, azaz „templo”, „szentély” jelentésű szóból származik. Története során a szó pejo-

ratív értelmet kapott: torzulásra, nem kívánatos deformációra utal – és a tolerancia ellentétéként szokás meghatározni. A keresztény-humanista hagyományon belül is ezt a negatív – a toleranciával szembeállított – konnotációt vette fel a kifejezés (lásd: Erasmus vagy XXIII. János pápa munkásságát).

Sokszor felmerült a fanatizmus pszichológiai elméleteivel szemben az ellenvetés, hogy a fanatizmus fogalma mindig csak egy meghatározott kulturális összefüggésrendszeren belül értelmezhető. Erre az ellenvetésre azt kell válaszolnunk, hogy noha a „Ne ölj!” bibliai parancsa is egy meghatározott kultúrában, egy meghatározott kor társadalmában fogalmazódott meg, de ettől még nem tekinthető jogosulatlan vállalkozásnak egy gyilkos személyiségstruktúráját pszichológiai szempontból, azaz a mai tudomány álláspontjáról vizsgálni. Természetes, hogy a fanatizmus is mindig meghatározott kulturális környezetben jelenik meg. De ugyanúgy találkozhatunk a jelenséggel a klinikai gyakorlatban, ahogy nekem is volt alkalmam klinikai munkám során fanatikusokkal, szekta-tagokkal dolgozni. Vagyis, az általános, emberi dimenzió túl, a fanatizmusnak igen is van egy empirikusan vizsgálható, pszichológiai-pszichoanalitikus aspektusa is.

Az alapvető kérdés, amelyet tisztázni szeretnék a következő lenne: Mennyiben járulhat hozzá a freudi pszichoanalízis a kultúránkat és civilizációnkat időtlen idők óta megmérgező fanatikus tendenciák megértéséhez? Fényt deríthet-e a pszichoanalitikus elmélet azokra a lelki erőkre és mozgatórugókra, amelyek egy embert – bármelyikünket – a fanatizmus karjaiba taszítanak? Miért olyan vonzó a fanatizmus? Hogyan képes olykor ellenállhatatlan vonzerővel hatni ránk?

Mi adja a fanatizmus vonzerejét?

A fanatizmus mindig egy olyan gondolatrendszeren alapul, amelyik egy istenség, egy nemzet vagy bármilyen más megkérdőjelezhetetlen autoritást képviselő instancia nevében – így akár a modern tudomány nevében is – azt hirdeti magáról, hogy az egyetlen és kizárólagos igazság letéteményese: „A dolgok így és így vannak, és ezt nem lehet kétségbe vonni, hiszen a tudomány bebizonyította!”, vagy: „A dolgok így és így vannak és ezt nem lehet kétségbe vonni, mert isteni kinyilatkoztatás!” Az ilyen és ehhez hasonló dogmatizmus óhatatlanul *narcisztikus felfuvalkodottsághoz* és látszólag megingathatatlan magabiztossághoz vezet: „Mi

vagyunk az igazság letéteményesei.” Egy ilyen kizárólagos attitűd feltétlenül megköveteli az értelem *feláldozását* a hit oltárán, ahogyan ezt Szent Anzelm híres formulája is tanúsítja: „Credo quia absurdum” [hiszem, mert lehetetlen]. Vagyis a kétely, a továbbkérdés minden lehetősége, a külső és belső valóság racionális elemzése, eleve ki van zárva. Mindebből nyilvánvaló, hogy a fanatizmus milyen mértékű öncsonkítás és veszteség mind az egyén, mind a társadalom számára.

Egy fanatizált társadalomban a valóságot nem veszik tekintetbe és nem elemzik. A fanatizmus egészen addig érvényesül, amíg csak a rá épülő „birodalom” össze nem omlik; amíg a birodalom akár háborús kataklizma, akár gazdasági válság következtében el nem pusztul – ahogyan ez Hitler, illetve Sztálin birodalmával történt, vagy ahogy a közelmúltban Szerbiában csúfos véget ért a fanatikus diktatúra. A fanatizmus pusztító erejét még sok más példával is alátámaszthatjuk: a fanatizmus okolható azért az abszurd népirtásért, amelynek ártatlan kambodzsiak milliói estek áldozatul. A Vörös Khmer egy naiv utópia nevében irtotta ellenfeleit, mitikus újrakezdést, társadalmi „tabula rasát” hirdetve. De a fanatizmus áldozatául estek Jim Jones tiszteletes kollektív öngyilkosságot elkövető hívei (megmagyarázhatatlan módon 900 hívő végzett magával egyidőben a guyanai őserdőben) ugyanúgy, mint annak a svájci szektának a tagjai, akik szintén együtt vetettek véget életüknek (az utóbbi esetben talán csak azért volt kevesebb áldozat, mert Svájc kisebb lélekszámú ország, és a szektának eleve kevesebb tagja volt). Nem volt kevésbé fanatikus Khomeini ayatollah véres iszlám forradalma sem: betiltották a zenét és a koedukált fürdőket és elrendelték a homoszexuálisok üldözését (a fanatizmusra gyakran jellemző az elemi ösztönökkel szembeni mélységes gyanakvás). A francia forradalom túlkapásai sem igen magyarázhatóak mással, mint elvakult fanatizmussal: Lyon városának csak azért kellett volna elpusztulnia, mert nem volt elég jakobinus... Mindezek a példák azt hiszem, kellőképpen rávilágítanak a fanatizmus mindent elsöprő erejére, veszélyességére és ártalmasságára.

De szólaljon meg végre maga Freud: „...nem is értem, hogyan kerülhetett el eddig a figyelmünket a nem-erotikus eredetű agresszivitás és pusztító hajlam. Nem értem miért nem hangsúlyoztuk kellőképpen a fontosságát az élet értelmezése során.” (Freud 1930/1982, 380. old.); „Egy pusztító ösztön feltételezése még pszichoanalitikus körökben is komoly ellenállást váltott ki.” (uo.); „Nyilvánvalóan nem könnyű az embernek lemondani az agresszív hajlamok által nyújtott kielégülésről.

Nem érzi jól magát enélkül. Nem lebecsülendő az az előny, amelyet egy viszonylag kicsiny, azonos kultúrájú csoport a tagjai számára nyújtani képes, azáltal, hogy alkalmat teremt az agresszív ösztön kiélésére az idegenekkel, a betolakodókkal szembeni ellenséges érzület formájában” (i. m. 376. old.). Freud egyszer állítólag még azt is mondta, hogy „tulajdonképpen A jó közérzet a kultúrában címen kellett volna könyvet írnom”. Mindezekben az idézetekben a pusztítás, a pusztító ösztön felmerüléséről van szó. A pusztító ösztön akkor jut szóhoz, ha a problémákat érzelmileg rövidre zárjuk, ahelyett hogy racionális elemzésnek vetnénk alá őket.

A regresszív-fanatikus állapotban minden egyszerű alternatívákra redukálódik: van a jó és van a rossz (lásd Melanie Klein munkásságát). Mi vagyunk a jók, és a többiek, a mások a rosszak, mert nem hisznek nekünk.

A vallásos diskurzusban is gyakran felmerült a világnak ez a manicheus szemléletű felosztása jókra és rosszakra. Ilyenkor a sokféleséget, a sokszólamúságot, egyetlen bináris oppozícióval helyettesítik. A Szent Ágoston-féle *Civitas Dei*, a mennyei birodalom is példa erre a kétértékű gondolkodásra, melynek hagyománya töretlenül fennmaradt a katolikus és protestáns teológiában egyaránt. Ahogyan már említettük, ez a fajta gondolkodásmód önmagában nem maradhatna fenn a háttérben meghúzódó erős érzelmek, a gondolati struktúrákat tápláló, e világlátás kategóriáit mozgósító indulatok energiája nélkül.

Mint már említettük, a 20. század a fanatizmus erőteljes újjáéledését és elsöprő győzelmét hozta. A politikai totalitarizmus korábban soha nem tapasztalt pusztítást végzett, újjáéledtek a legkülönbélebb szekták, régi és újabb nacionalista vagy éppen imperialista elfogultságok ütötték fel a fejüket. Ezeknek a jelenségeknek az értelmezésekor látnunk kell, hogy mindig vallási vagy kvázi-vallási és intézményi tényezők bonyolult összjátékáról van szó. Intézményeken érthetjük egyfelől az államapparátus gépezetét, másfelől a civil társadalmat. Az utóbbi szerencsére gyakran hű marad a generációról generációra átöröklődő toleráns, nem fanatikus hagyományhoz, bár itt is voltak szomorú kivételek.

A fanatizmus megjelenését tehát egyéni, pszichológiai tényezők és társadalmi, társadalmi-gazdasági tényezők kölcsönhatása készíti elő és teszi lehetővé. Téves volna a jelenséget egyoldalúan akár az egyik, akár a másik tényezőre visszavezetni. Mindig a történelmi, lélektani és társadalmi feltételek bonyolult összjátékát kell szem előtt tartani. A legelső kérdés azonban akkor is az, hogy miért és hogyan alakul ki az egyénben egy olyan

szemléletmód, belső viszonyulás, amelyet pre-fanatikusnak nevezhetnénk, és amely a megfelelő történelmi, társadalmi, gazdasági helyzetben nyílt fanatizmusba csap át. Mindannyiunknak volt már dolga fanatikus megszállottakkal, és értetlenül álltunk a jelenség előtt. Fel kellett tennünk magunkban a kérdést: Hogyan lehetséges ez, mi készíthet valakit arra, hogy ilyen szélsőséges nézeteket tegyen magáévá? A náciizmusra vonatkozó kutatások – többek között Hannah Arendt írásai – azt igazolták, hogy a rendszer kiszolgálói többnyire normális, hétköznapi emberek voltak, akik hirtelen a fanatikus célok buzgó és elvakult kiszolgálóivá váltak, mintegy a diktatúra „gyalogságává” szerveződtek. Ahogyan korábban már utaltam rá, a fanatizmus mindig egy olyan gondolatrendszeren alapul, amely valamilyen isteni kinyilatkoztatásra vagy más hasonlóan megkérdőjelezhetetlen tekintélyre (manapság leginkább a tudomány tekintélyére), hivatkozva az egyetlen és kizárólagos igazság letéteményesének kiáltja ki magát. Az illúzió, hogy sikerült rátalálni a bölcsek kövére, vagy a minden zárat nyitó kulcsra, többnyire mértéktelen elbizakodottsághoz vezet. Ezt az elbizakodottságot azért indokolt „nárcisztikusnak” nevezni, mert az egyén ennek alapján sorolja magát a kiválasztottak közé. A végső igazság birtokában „Übermensch”-nek, emberfeletti lénynek, a többiekénél különbnek, magasabb rendűnek képzelheti magát. A végső igazság – többnyire valamilyen egyoldalú fél-igazság – mindent uraló illúziója biztosítja a hamis felsőbbrendűségi érzés mámorát. Bármely ellenvetést félre lehet söpörni; a fanatikus vallásokban ezt az intellektus feláldozásának (sacrificium intellectus) nevezik. A zárt politikai ideológiák, mint például a marxizmus bizonyos szélsőséges változatai (sztálinizmus, pol-potizmus) saját hitrendszerük fenntartása érdekében ugyanígy eltekintenek a valóság kritikai-rationális elemzésétől. Hányszor és hányszor előfordult már, hogy az empirikus természettudomány eredményeit a megkérdőjelezhetetlen autoritás szavával utasították el, akár vallási megfontolásokra hivatkozva (Galilei), akár a politikai doktrínával való összeegyeztethetlenség okán (pl. a genetika és pszichológia megítélése a Szovjetunióban, stb.). De másfajta eszmék is alkalmasak lehetnek arra, hogy túlfűtött érzelmek segítségével ideológiai csodaszerként, mindenre megoldást kínáló varázslatként tüntessék fel őket.

A messianizmus, az eszkatologizmus és mindenféle utópizmus is ugyanennek a mentalitásnak a szüleményei. A messianizmus azon a hiten alapul, hogy a messiás a közeli jövőben eljön és gyökerestül átformálja a világot;

az eszkatologizmus az apokalipszis várását, míg a millenarizmus az Ezeréves Birodalom küszöbön álló megvalósulásának reményét jelenti. A tökéletes birodalomnak, a földi paradicsomnak létezik egy világi hagyománya is: az utópizmus. Már Szent Ágoston a 6. században, a tökéletes államról elmélkedett, és Morus Tamás ezt a hagyományt újította fel és formálta át az utópia, az *ouk topos*, azaz a nem létező hely, a seholország fogalmával. De máig hasonló utópizmus hajtja a fanatikus iszlám fundamentalistát is, aki az égi birodalomba, a paradicsomba való eljutás reményében hajt végre öngyilkos merényletet. Sztálinisták és hitleristák ugyancsak a tökéletes társadalom megteremtésének utópista buzgalmától hajtva nem tartották túl nagy áldozatnak húszt, illetve hat millió ember kíméletlen legyilkolását. A Marx és Lenin, illetve a Harmadik Birodalom ideológusai által felvázolt tökéletes társadalom felépítésének szent célja volt hivatott bármely eszközt szentesíteni.

Mindezekből a megfontolásokból leszűrhető, hogy a fanatizmus nemcsak az egyéni boldogság ígéretével kecsegtet, hanem egyszersmind a társadalmi lét radikális átformálását és az életkörülmények jelentős javulását is ígéri.

Egy bizonyos döntő pillanat, a „megtérés”, az igazság felismerésének pillanata után, a „Heuréka”-élmény a fanatikus neofitát egy időre önfelédtt boldogsággal tölti el. Ez a mámoros boldogság mindaddig fenntartható, ameddig az őt fanatizáló rendszer keretein belül marad. Azonban amint kételyei támadnak, vagy lelkiismeret-furdalás kezdi gyötörni megtérése előtti neveltetése miatt, vagy valaki megpróbálja kibillenteni megszállottságából, az eufória könnyen összeomolhat. Minthogy a fanatikus hit volt élete értelme, e hit elvesztése mély depresszióba taszíthatja.

Egyik páciensem például, miután a II. világháború alatt egy kelet-európai országban részt vett az ellenállásban, a kommunista hatalomátvétel után zűrös ügyekbe keveredett. Meggyőződéses kommunistaként részt vállalt hazugságokon alapuló koncepciók perke előkészítésében, kínzásokat vezetett, rágalmakat terjesztett. Később, Genfben, súlyos depressziója miatt fordult hozzám. A velem folytatott pszichoterápiájának már egy előrehaladott szakaszában könyörögve kérte, hogy ismerjem el: mindaz, amit annak idején elkövetett, helyes és indokolt volt, legalábbis az akkor fennálló körülmények között. Könyörgött, ismerjem el, hogy akkor és ott az igazság szolgálatában követte el a lelkiismeretét most megterhelő bűnöket. Nyilvánvaló, hogy még mielőtt el tudta engedni

korábbi fanatikus meggyőződését, görcsösen kapaszkodott ebbe az utolsó illúzióba.

Persze ne gondoljuk, hogy a fanatikus ember mindenképpen csak gyűlölettől habzó szájú, fogai között kést tartó, Hitler módjára artikulálatlanul üvöltöző szörnyeteg képében jelenhet meg – még ha természetesen akadnak is olykor így viselkedő megszállottak.

De gyakran a „száraz” fanatikus teljesen érzelemmentes arcát mutatja, és jéghideg tekintete semmit sem árul el a benne dúló elvakult indulatokból. Ilyen hideg megszállott lehetett például az az SS-tiszt, aki az általa meggyilkolt emberek koponyáival díszítette a saját hálószobáját. A nyíltan kimutatott szenvedély nem feltétlenül jellemzi a fanatikus ember magatartását. A fanatikus gyakran példás, megbecsült tagja a közösségnek, és társadalmi környezetéhez – például az amerikai kultúrához és életformához – tökéletesen alkalmazkodik, miközben belülről emészt a vágy, hogy öngyilkos merénylőként (a levegőből, kamikazeként vagy bármilyen más formában) feláldozza magát a „jó ügy” érdekében, és elpusztítsa a hitetlenek hazug világát.

Hogyan lesz valakiből fanatikus?

Egy kérdés még megválaszolatlanul maradt: hogyan lesz valakiből fanatikus? Először is világosan kell látnunk az „eredeti fanatikus”, a kezdeményező, az újtó, a felbujtó, az értelmi szerző figurájának a szerepét. Gyakran ő az, aki létrehoz egy új eszmerendszert, új vallást alapít (vagy legalábbis gyökeresen átalakít egy korábban már létező vallási hagyományt), vagy univerzális boldogságot ígérő politikai ideológiát eszel ki. Ezen új eszmék hirdetői a végső igazság letéteményeseiként állnak a közvélemény elé. Olyan igazságra hivatkoznak, amely rendszerint vagy valamilyen isteni kinyilatkoztatás útján került a birtokukba, vagy megfellebbezhetetlen tudományos felismerések alapján vált meggyőződésükké. A kétely vagy a kritika lehetősége mindkét esetben eleve ki van zárva. Máskor az „ős-fanatikus” nem megalkotója, csupán karizmatikus megjelenítője az új eszmének. Gesztusaival, személyes varázsával szinte megtestesíti az általa hirdetett fanatizáló erejű „igazságot”, és oly mértékben azonosul vele, olyan kritikátlanul teszi azt magáévá, hogy egészen a sorsszerű bukásig képes kitartani mellette. Hitler egészen az öngyilkosságig, Berija kivégzé-

séig, egyes szekták tagjai a kollektív öngyilkosságig, Sztálin pedig az életének véget vető közvetett gyilkosságig (állítólag két napig senki sem mert a közelébe merészkedni, hogy segítsen a haldokló diktátoron) kitarítottak örült megátalkodottságukban.

Még egy mozzanattal kiegészíthetjük a fanatizmus természetrajzát. Ez a mozzanat pedig nem más, mint a bűnbakképzés technikája. „Mindenkől mások tehetnek.” „Mi ártatlanok vagyunk.” „Nem vagyunk felelősek semmiért.”

Mindezekből számos szükségszerű következmény adódik a fanatikus eszméken alapuló szervezetek működésére vonatkozóan. A szervezet tagjai teljes mértékben alávetik magukat a szervezet szabályainak és törvényeinek, és saját akaratukat a vezér megkérdőjelezhetetlen autoritásának rendelik alá. A szervezet tagjai a közös meggyőződésen alapuló maximális lojalitással viseltetnek egymás iránt. A tagok, a hívők, a kívülállókkal – a hitetlenekkel, jobboldaliakkal, baloldaliakkal – szemben legfeljebb közömbösebbek lehetnek, de még jobb, ha kifejezetten ellenséges érzületet táplálnak. És végül, a kiválasztottság kegyelméért, a végső igazságba való beavattatásért cserébe, kötelezik magukat, hogy egész életükkel a nagy cél elérését, az igaz ügy győzelemre jutását, a párt vagy a szekta hivatalos célkitűzéseinek megvalósulását fogják szolgálni.

Az eredmény nem lehet más, mint politikai totalitarizmus. A szekta tagok gyakran teljes vagyonukat a szekta rendelkezésére bocsátják. Genfben a kálvini reformáció idején megvalósult a privát szféra teljes kontrollja, a ruházkodás, az étkezés, a családi élet központi szabályozása. A tálibok vallási rendőrsége kitiltotta a nőket a közéletből és az iskolákból. A totalitárius rezsimek politikai rendőrsége mindig és mindenütt ugyanannak a fanatikus mentalitásnak hívatott érvényt szerezni. „A Nagy Testvér figyel” (Orwell 1984 című regénye), Aldous Huxley „Szép új világa”: mindezek a víziók egyazon fanatizmus következményeit ábrázolják. A nacionalizmus is képes hasonló elvakultságot gerjeszteni. Erre a közelmúltból a legnyilvánvalóbb példa a szerb nacionalizmus fanatizmusa; de a nacionalizmus métegye egyidejűleg az egész Balkánt és Kelet-Európát megmérgezte, beszivárgott Csecsenföldre, Moldáviába és Koszovóba is, hogy más veszélyeztetett területekről most ne is beszéljünk.

Az irodalom gyakran nagyon érzékletesen képes ábrázolni az emberi léthelyzet alapsajátosságait. Swift *Gulliver utazásai* című művében leírja a

liliputiak és a blefuscudiak között, a lágy tojás helyes felnyitása körüli vitából kirobbant véres háborút. E háború során tizenegyezer ember esett áldozatul. Inkább a halált választották, semmint hogy behódoljanak és a keskenyebb felén törjék fel tojásaikat, ezzel feladva identitásukat.

A 19. és 20. század két meghatározó társadalmi átalakulása, egyfelől a polgárság előretörése, a feudális berendezkedés eltűnése, másfelől a nemzeti, majd gyarmati piacok kialakulása volt. A nacionalista ideológiák megjelenése szintén jelentősen hozzájárult a fanatizmus új formáinak előretöréséhez.

Érdekes adalékokat nyújtanak a fanatizmus természetrajzához a múlt manipulációjára, vagy a pszichológia nyelvén szólva a memória utólagos átkódolására tett kísérletek. Az eszme érdekében még a múltat is meg lehet és meg is kell változtatni. Még mielőtt korábbi elvtársait, a paranoiáját és fanatizmusát tovább már követni nem hajlandó forradalmárokat Sztálin likvidáltatta, el kellett őket tüntetni a forradalom dokumentumaiból, a korábbi fényképekről, hogy a jövő nemzedékei számára már egyáltalán ne létezzenek. A fizikai megsemmisítés előtt kitörölték őket a történelem emlékezetéből. Fotók ezreiről kellett az örök felejtés homályába elsüllyesztendő, nemkívánatos szereplőket kiretusálni. A mai technikával ez már gyerekjáték volna, de akkoriban hatalmas apparátusra volt ehhez szükség.

Világosan kiderült az eddigiekből, hogy a fanatizmusnak óriási vonzereje van; és ennek a csábításnak a megfelelő társadalmi és gazdasági körülmények fennállása idején nagyon nehéz ellenállni. Egy súlyos társadalmi krízis vagy gazdasági katasztrófa, politikai bizonytalanság nyomán kialakuló pánikhelyzet a társadalom tagjait valamilyen kiút keresésére kényszeríti rá – legyen bár e kiút evilági, politikai vagy esetleg túlvilági, vallásos színezetű. A különféle ideológiák – a mi kultúránkban a vallások, a nacionalizmus, a társadalmi utópiák – képesek mozgósítani azokat az elkeseredett embereket, akik valamilyen gyors, hatékony megoldás után sóvárognak. Nem számít, hogy egy teljesen új, korábban soha nem kipróbált megoldásról van szó, és az sem érdekes, hogy a propagált megoldásért nagy árat kell fizetni, esetleg emberek millióit kell feláldozni. Akármilyen szörnyű is legyen mindez, amíg kinek-kinek nem a saját életéről van szó, addig inkább rezignáltan szemet huny a borzalmak felett, vagy igyekszik egyáltalán nem tudomást venni róluk. Pontosan ez történt „zsidókérdés végső megoldásának” vészorszakában, amikor is szín-

leg senki sem tudott semmiről, legkevésbé a fanatikus nációk. Az egyén kognitív stratégiája ilyenkor egy megingathatatlan, hit feletti hit kialakításában áll. Ez a gondolatok mindenhatóságába vetett nevetséges hit lehetővé teszi, hogy mindazt, ami veszélyeztethetné a fanatikus elvakultság megingathatatlan bizonyosságát, az igaz hitet, azt egyszerűen le lehessen tagadni, a tudatküszöb alá lehessen szorítani.

A fanatizmus egy leegyszerűsített világba helyezi át az egyént, aki ezáltal tudati regresszióba kerül.

Ebben az egyszerű és áttekinthető világban az élet összetett problémái egy csapásra megoldhatónak látszanak. Érthető, hogy mindannyian dédelgetjük magunkban a vágyat, hogy egy ilyen könnyen átlátható és minden szempontból kielégítő világban találjuk magunkat. A vallás bizonyos formái éppen ezt a vágyunkat próbálják kielégíteni. T. S. Eliotnak minden bizonnyal igaza volt, amikor megállapította: „az emberiség nem túl sok realitás elviselésére képes.” Persze nem maga a vallás, mint olyan, és nem a társadalmi igazságosságba vetett hit, vagy a hazafias érzület fanatizál, hanem a tökéletes jövőt kilátásba helyező, leegyszerűsítő ideológia válik a fanatikus szükségletek termékeny táptalajává. Az ilyen ideológia képes ugyanis az egyszerű megoldások utáni fanatikus sóvárgásunkat gyorsan kielégíteni.

Hiszen ne feledjük, hogy a fanatikus „hívót” az „igaz hit” a kiválasztottság mámorító érzésében részesíti. Úgy érezheti, hogy az igazi, titkos elithez tartozik, a legnagyobb elmék társaságába került. Teljes mértékben egyet lehet érteni Arthur Koestler megállapításával, miszerint a „modern történelemben a legnagyobb katasztrófákat nem is az ember kiüríthatatlan agresszív ösztöne okozta, hanem éppenséggel az önzetlen, önfeláldozó rajongásra való hajlama”. Ahogy Karl Kraus egyszer szellemesen megjegyezte: „a helyes cselekedet igazi ellentéte az ún. »jósándék«”.

Nem csoda tehát, hogy a fanatikus hit tömegmozgalmakat képes rövid időn belül létrehozni – ahogyan azt Erich Hoffer a témában írt klasszikus könyvében (*The True Believer* [Az igazhitű] 1951) oly érzéketlenül leírta. A francia forradalom alatt például, a tömegek hirtelen magukévá tették a felvilágosodás gondolkodóinak eszméit – de eltorzított, leegyszerűsített formában. Ez szükségképpen mindig így történik, ha a legnemesebb ügyek mögé nagy tömegek sorakoznak fel egyik napról a másikra. Ennek alapján lehet megérteni, hogy a szovjet iskolákban is pillanatok alatt bekövetkezett a 180 fokos ideológiai fordulat, és az új

eszméket minden ellenállás nélkül, pánikszerű gyorsasággal tették magukévá a tömegek.

Még a kifejezetten elitista nézetek, kezdetben csak kevesek által osztott filozófiák is fanatizmusba torkollhatnak olykor. Egyébként Hoffer már idézett könyvének sugallatos címe is erre a jelenségre utal. Ez a mű a II. világháború után igazi bestseller lett az angolszász világban. Legtöbbször nem az „igazi hívő” válik fanatikussá, hanem a megtértített és megtévesztett, a vakbuzgó lelkesedés és a történelmi folyamatok által elsodort neofita.

A nagy történelmi mozgalmakon túl, létezik a „hétköznapi fanatizmus”, a mindennapok fanatizmusa, a családon belüli fanatizmus is. „Én tudom, mi a helyes” – nyilatkoztatja ki a férj vagy a feleség, a lány vagy a fiú. „Ha az én igazságom szerint rendezzük be az életünket, hamarosan paradicsomi béke és boldogság köszönt ránk, itt a családban.” Vagy itt van például a hétköznapi fanatizmus egy másik lehetősége: „Az én pszichológiai elméletem az egyetlen igaz elmélet, a tudomány által bizonyított megfellebbezhetetlen igazság. Nincs más hátra, mint összefogni mindazokkal, akik megértették ezt az igazságot, és az igaz módszer birtokában mindenkit meggyógyítani!”

Minél nagyobb a teoretikus bizonytalanság, minél megkérdőjelezhetőbbek a tények, minél több eldönthetetlen kérdés bukkan fel, annál erősebbé válik a fanatikus elvakultságra való késztetés. Ezen túl pedig a közösen felismert igazság által egybekovácsolt baráti-elvtársi közösségnek, az óvó, a külvilág hányattatásaitól megkímélő, zárt csoportnak önmagában is van fanatizáló hatása. Így jön létre a propaganda-kényszer, a térítési viszketegség, a mások, a többiek meggyőzésének leküzdhetetlen kényszere...

A fanatikus beállítódás olyan sokat ígér, olyan sok jó és „pozitív” dologgal kecsegtet. De gondoljunk a 20. század tanulságaira: milyen hatalmas árat kellett fizetni a fanatikus megszállottságokért, micsoda pusztításhoz vezettek. És nem volna szabad ezt az árat még egyszer megfizetni. Sőt, egyenesen szakmai kötelességünk, hogy érzékenyek és éberek maradjunk ezzel a veszélyes jelenséggel kapcsolatban. Nem kifogás, vagy rossz kifogás arra hivatkozni, hogy viszonylag kevés fanatikussal akad dolgunk gyógyító tevékenységünk során. Egyrészt ez nem teljesen igaz, hiszen ott van a rengeteg szekta-tag, akik végül nálunk, pszichológusoknál, pszichiátereknél kötnek ki. Másrészt így nem vetünk számot az ún. „*formes frustes*”-szel, vagyis a látens, nem manifeszt fanatikusok

eseteivel. Általánosságban, folyamatosan törekednünk kell szakmánk szellemi horizontjának szélesítésére, hogy nyitottak tudjunk maradni, és meg tudjuk érteni a világban élő emberek problémáit, és ezáltal ne csak hatékony szakemberek, hanem egyszeresemind társadalmunk felelősségteljes polgárai és tisztességes emberek is lehessünk.

Nem szóltam eddig egy nagyon fontos témáról, a fanatizmus áldozatairól, illetve azokról a következményekről, amelyekért a hatalmat megkaparintó elvakult fanatikuskokat terheli a felelősség: a háborúk pusztításairól, a tömeggyilkosságokról, stb. Hadd tegyek röviden említést ezekről a borzalmakról, hogy a 20. század tanulságai alapján még egyszer felhívjam a figyelmet a fanatikus elvakultság beláthatatlan következményeire, és a mi korunkat is fenyegető veszélyeire. Igaz, hogy az Európára óriási szenvedést zúdító 17. századi vallásháborúkat is fanatikus elfogultságok váltották ki. Csakhogy a mai technika eszközeivel a pusztítás még sokkal nagyobb és alaposabb volna. Ennek megfelelően még sokkal éberebbnek és óvatosabbnak kell lennünk...

Engedjék meg, hogy befejezésképpen két rövid Freudtól származó idézetet osszak meg önökkel. Egy meglehetősen borúlátó megjegyzést és egy bizakodóbb szellemű következtetést. Kezdjük a rossz hírrel, a pesszimista megfontolással: „Számomra az emberi faj létkérdésének tűnik, hogy vajon és milyen mértékben sikerül kulturális fejlődésének úrrá lenni az emberi agresszív és önpusztító ösztönöknek az együttélésben okozott zavarán. Ebben a vonatkozásban talán éppen a jelen érdemel különleges figyelmet. Az emberek a természeti erők feletti uralmukban odáig jutottak, hogy segítségükkel könnyű egymást az utolsó emberig kiirtaniuk. Innen származik jó része jelenlegi nyugtalanságuknak, boldogtalanságuknak, szorongó hangulatuknak. És most azt várjuk, hogy a két »mennyei hatalom« mási-ka, az örök erősz megerőlteti magát, hogy éppoly halhatatlan ellenfelét legyőzze a harcban. De ki láthatja előre az eredményt, a végkifejletet?” (Freud 1930/1982, 405. old.).

Csak remélhetjük, hogy az optimista Freudnak lesz igaza a pesszimizmával szemben. Freud ugyanerről a kérdéstről egy másik művében így nyilatkozik: „Az intellektus hangja halk, de addig nem nyugszik, amíg meghallgatásra nem talál. Végül, számtalan sok elutasítás után, mégis csak meghallják.” (Freud 1927/2003, 643. old.).

Szabó Zsigmond fordítása

IRODALOM

- BARTOV, OMER – MACK, PHYLLIS [ed.] (2001): *In god's name*. Genocide and Religion in the Twentieth Century, Bergahn books, New York. ISBN: 1-57181-214-8
- BOHLEBER, WERNER – KAFKA JOHN S. [Hg.] (1992): *Antisemitismus*. Bielefeld, Aisthesis. ISBN: 3-925670-45-9
- CONZEN, PETER (2005): *Fanatismus*. Kohlhammer, Stuttgart. ISBN: 3-17-017426-6
- EINSTEIN, ALBERT (1932): Letter from Einstein. In: Freud (1933b [1932]): *Why War?* In: *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*. Vol. 22. London, The Hogarth Press, 1964.
- FREUD, SIGMUND (1930/1982): Rossz közérzet a kultúrában. In: Sigmund Freud: *Esszék*. Gondolat, Bpudapest, 327-405.
- FREUD, SIGMUND (1927/2003): Egy illúzió jövője. In: Erős Ferenc (szerk.): *Sigmund Freud – Válogatás az életműből*. Európa, Budapest, 593-646.
- HALDANE, J. B. S. (1932): *The Causes of Evolution*. Longmans, Green, London
- HAYNAL, ANDRÉ (2003): *Fanatismus*. Psychotherapie-Wochen Lindau. www.lptw.de/vortraege2003/a.haynal.htm
- HAYNAL, ANDRÉ – MOLNÁR, MIKLÓS – DE PUYMÈGE, GÉRARD (1983): *Fanaticism. A Historical and Psychoanalytical Study*. Schocken, New York. ISBN: 0-8052-3817-4 (French: Paris 1980)
- KANT, IMANUEL (1974): Válasz a kérdésre: mi a felvilágosodás? In: *A vallás a puszta ész határain belül és más írások*. Gondolat, Budapest
- LIFTON, ROBERT JAY (1999): *Destroying the World to Save it. Aum Shinrikyó, Apocalyptic Violence, and the New Global Terrorism*. Owl Books, New York. ISBN: 0-8050-6511-3
- OLSSON, PETER A. (2005): *Malignant Pied Pipers of Our Time. A Psychological Study of Destructive Cult Leaders From Rev. Jim Jones to Osama Bin Laden*. PublishAmerica, Baltimore. ISBN: 1-4137-7668-X
- VOLKAN, VAMIK (1999): *Blutsgrenzen. Die historischen Wurzeln und die psychologischen Mechanismen ethnischer Konflikte und ihre Bedeutung bei Friedensverhandlungen*. Scherz, Bern– München–Wien. ISBN: 3-502-15800-2
- VOLKAN, VAMIK – AST, GABRIELE – GREER, WILLIAM F. JR. (2002): *The Third Reich in the Uncounscious*. Brunner-Routledge, New York. ISBN: 1-58391-334-3